

HISTORISCHE FENOMENOLOGIE

Hans Achterhuis

Hub Zwart, *Boude bewoordingen. De historische fenomenologie ('metabletica')* van Jan-Hendrik van den Berg, Kampen, Klement, Kapellen, Pelckmans, 2002, 336 blz., € 22,35. ISBN 90-77070-26-5.

Boude bewoordingen van de Nijmeegse filosoof Hub Zwart heb ik in één adem vol bewondering uitgelezen. Deze bewondering voor de kwaliteiten van Zwarts studie over het werk van de Nederlandse denker Jan Hendrik van den Berg heb ik tijdens een symposium dat de presentatie van *Boude bewoordingen* omlijstte, in een gesproken recensie publiekelijk getoond. Het verzoek om deze tot een schriftelijke bespreking uit te bouwen neem ik dankbaar aan. Om welke redenen verschaftte dit boek in de herfst van 2002 mij een unieke leeservaring?

In de eerste plaats kwam dit natuurlijk door het onderwerp. De dwarse denker – psychiater, filosoof en historicus tegelijkertijd – Jan Hendrik van den Berg kende ik al uit mijn studententijd. In informele leesgroepjes discussieerden wij toen over zijn vroege werken *Metabletica* en de twee delen van *Het menselijk lichaam*. We moesten er grotendeels zelf onze weg in vinden. Onze leermeesters hielden zich verre van het denken van Van den Berg dat ze veel te wild en gewaagd vonden. Vanwege die laatste karakteristiek trok het ons juist aan. Waar ging het om? 'Metabletica' betekent letterlijk 'leer der veranderingen' ('metaballein' is veranderen in het Grieks). Zwart stelt terecht dat het een ander woord is voor 'historische fenomenologie'. Van den Berg laat steeds zien hoe bepaalde fenomenen die de relatie tussen mensen en hun wereld zichtbaar maken in de loop der geschiedenis op essentiële punten veranderen. Beslissend is dat dit voor hem op de meest verschillende terreinen – van wetenschap tot sport, van kunst tot seksualiteit – gelijktijdig plaats vindt. Dat is het beroemde principe van de synchroniciteit. Op cruciale momenten verandert niet alleen onze visie op de wereld, maar ook die wereld zelf. Deze maakt het mogelijk om haar op een nieuwe wijze te beleven en waar te nemen.

Het spannende voor ons als studenten was dat Van den Berg zijn synchroniciteit steeds vanuit heel concrete historische gebeurtenissen reconstrueerde. Het ging bij hem niet om het soort grove generaliserende uitspraken over de geest van een bepaald tijdperk dat wij uit theologie en filosofie wel kenden. Neen, zorgvuldig gedocumenteerd bouwt Van den Berg zijn betoog op. Als Harvey bijvoorbeeld in 1628 de bloedsomloop ontdekt en

daarmee het menselijk hart tot een mechanische pomp degradeert, is het niet verwonderlijk dat een jaar later Jean Eudes de cultus van het Heilig Hart in de Rooms-katholieke kerk introduceert. Dit laatste is niet, zoals we snel geneigd zouden zijn te denken, een simpele reactie. Eudes kende het werk van Harvey niet. Beide gebeurtenissen komen eerder voort uit een dieperliggende verandering, waarin zowel het lichaam en het hart zelf als de menselijke verhouding ertoe, beslissende wijzigingen ondergingen. Het hart zelf? Dat klinkt ongetwijfeld belachelijk. Wij gaan er immers van uit dat het menselijk lichaam in de loop der recente geschiedenis niet is veranderd, dat wij het alleen anders – beter – hebben leren interpreteren. Van den Berg wil echter meer zeggen dan dat het subject het object alleen anders leert zien en begrijpen. Het object verandert mee in de kantelende subject-object relatie. Klopte het hart voordat Harvey het als een pomp beschreef? Van den Berg maakt op overtuigende wijze duidelijk dat niemand vóór Harvey het hart hoorde kloppen. Wat ieder mens tegenwoordig vanzelfsprekend hoort, was vóór 1628 letterlijk ‘ongehoord’. Van den Bergs ongeëvenaarde suggestieve stijl geeft geen eenduidig antwoord op de vraag hoe het dan wel met het hart zelf zat voor de ontdekking van Harvey. Maar voor ons als studenten was de verre gaande suggestie dat mens en wereld, subject en object tegelijkertijd in gigantische historische veranderingen begrepen waren, voldoende voor gepassioneerde leeservaringen en heftige discussies. Nogmaals, voor onze professoren was dit alles onwetenschappelijk en amateuristisch.

Als ik nu mijn persoonlijke ontmoeting met het denken van Van den Berg iets verder beschrijf, doe ik dat vooral omdat ze symptomatisch is voor de ontvangst van diens werk. Van *Metablica* en *Het menselijk lichaam* werden tienduizenden exemplaren verkocht. Het waren bestsellers in het begin van de jaren zestig. Dat veranderde in de tweede helft van dit roemruchte decennium. De politieke actualiteit ging ons leven bepalen. Als kind van mijn tijd verloor ik de belangstelling voor het historische werk van Van den Berg. Erger nog, hij bleek politiek ‘fout’ te zijn. Niet alleen bezocht hij het apartheidsregiem van Zuid-Afrika, hij rechtvaardigde dit zelfs met een aantal zeer omstreden opmerkingen over het blanke en zwarte ras. Was Van den Berg al eerder door ‘de academie’ in de ban gedaan, nu volgde het grote publiek. Hoewel hij hardnekkig bleef doorpubliceren aan een omvangrijk oeuvre, bereikte hij nooit meer de bekendheid die hij eind jaren vijftig, begin jaren zestig had.

Dat geldt althans voor Nederland. In het buitenland lag dat totaal anders. Op internationale conferenties werd mij als Nederlander vaak naar mijn ‘beroemde’ landgenoot en diens originele werk gevraagd. Ik kwam zelfs collega’s tegen die Nederlands aan het leren waren om ook de niet-vertaalde boeken van Van den Berg te kunnen bestuderen. Was hij dan toch de profeet waarvoor we hem eens ook in eigen land deels hadden gehouden?

Geprikkeld door de buitenlandse belangstelling begon ik het werk van Van den Berg weer mondjesmaat te lezen. Met vrucht en plezier mag ik wel zeggen.

Met name zijn twee jaar geleden verschenen kleine studie *De kop van de bromvlieg* (Nijmegen, SUN, 2001) vond ik een juweeltje. Deze recente incidentele leeservaringen maakten mij langzamerhand weer nieuwsgierig naar richting en samenhang van zijn in de afgelopen decennia opgebouwde complete oeuvre. Welnu, deze nieuwsgierigheid wordt op ongedachte wijze bevredigd door *Boude bewoordingen*. Op heldere en betrokken wijze schetst Hub Zwart de hoofdlijnen van een denken dat mij, net als mijn meeste landgenoten, de afgelopen jaren grotendeels ontgaan is. Dat dit laatste volstrekt ten onrechte is, maakt deze studie duidelijk. Vooral hier lag de eerste reden voor mijn enthousiaste leeservaring.

Een tweede reden ligt in het verlengde hiervan. Bovenstaande beschouwing over de receptie van Van den Berg betrof alleen maar zijn metabletische oeuvre. Dat hij met zijn boekje *Medische macht en medische ethiek* uit 1969 ook als de vader van de Nederlandse Medische Ethiek kan worden beschouwd, verzweeg ik. Dat komt omdat voor mij – maar ook hierin is mijn houding exemplarisch voor een bredere receptie – er eigenlijk twee ‘Van den Bergen’ waren. *Medische macht en medische ethiek* was een nog grotere bestseller dan het metabletische werk. Het werd echter los van de metabletische visie van Van den Berg gelezen en als zodanig heftig bestreden, fanatiek omhelsd en in beide gevallen stuk gelezen en veelvuldig geciteerd. In al deze commentaren werd het echter nooit in de context van het gehele oeuvre geplaatst. Daar leek het ook niets mee te maken te hebben. Verrassend is nu dat Zwart laat zien dat beide registers die Van den Berg bespeelt nauw met elkaar verbonden zijn. De felle kritiek op de medische stand valt niet los te zien van de metabletische beschouwingen over het menselijk lichaam. Zwart herstelt de eenheid in het denken van Van den Berg, waardoor diens medisch-ethische kritiek zowel een historische achtergrond als een cultureel-filosofische verdieping krijgt.

Een derde reden voor mijn enthousiasme voor *Boude bewoordingen* heeft te maken met de brede opzet ervan. Van den Berg blijkt niet de excentrieke eenling te zijn waarvoor hij vaak werd gehouden. Zijn werk moet geplaatst worden in de context van een aantal wijsgerige stromingen uit de vorige eeuw, in de eerste plaats natuurlijk de fenomenologie. Zwart laat overtuigend zien dat het denken van mensen als Husserl, Heidegger, Bachelard en Foucault op veel punten rond dezelfde vragen en ervaringen draait als dat van de Nederlandse denker. De vergelijkingen met de genoemde denkers behoren voor mij tot de hoogtepunten van het boek. Ze illustreren bovendien op fraaie en indirecte wijze het grondprincipe van de metabletica. De recente grote veranderingen in het Europese denken blijken redelijk synchroon te verlopen.

Genoeg lof. Hoe staat het met de kritiek, zowel van Zwart op Van den Berg als op Zwarts studie zelf? Natuurlijk was ik benieuwd naar eventuele kritiekpunten die Zwart op het metabletische project van Van den Berg zou

verwoorden. Want zelfs de meest welwillende lezer moet erkennen dat Van den Berg met zijn synchroniciteitsprincipe af en toe wel erg de feiten en vooral feitjes naar zijn hand zet.

Hoe denkt Zwart hierover? Ik was teleurgesteld toen ik snel naar zijn concluderende 'terugblik' aan het eind van *Boude bewoordingen* bladerde. Hier is nauwelijks sprake van de beloofde eigen kritische beoordeling. Met zijn slotopmerking dat Van den Berg in "methodisch opzicht zichzelf de nodige vrijheden en voorrechten aanmeet", lijkt Zwart zich wel erg op de vlakte te houden. Mijn oordeel was echter duidelijk te haastig, mijn lezen was niet het geduldige verzamelen dat Zwart in zijn inleidend hoofdstuk bepleit. Wie rustig van kapt tot kapt deze studie doorwerkt, komt de kritische vragen bij de metabletische methode in alle scherppte tegen. Dat gebeurt echter steeds naar aanleiding van concrete voorbeelden en jaartallen. En soms suggereert Zwart, die dan ook zelfs de fraaie stijl van Van den Berg min of meer overneemt, dat een stringenter en overtuigender gebruik van de metabletische methode mogelijk is dan de losse hantering ervan door de ontdekker zelf. Op deze momenten stijgt Zwart uit boven het wetenschappelijke arbeiderschap waar hij zich bescheiden toe bekent. Dan wordt ook voor de lezer het plezier zichtbaar, dat hij ondanks het gezwoeg met de teksten van Van den Berg toch onmiskenbaar aan het schrijven van dit boek heeft beleefd. Wij mogen hem dankbaar zijn dat hij niet alleen de fascinatie voor het denken van Van den Berg, maar ook dit plezier ruimschoots met de lezer heeft willen delen.